

5. זַפּוֹרִי (Le Saphorie)

7P87*

* אתרים עתיקים: (1) המצודה-רזאל (דקסט.) (2) הפנסיה-חזית יהויכין וחוה (סנכה-אנה), הפסד
/הסדמא של יא. סמלן למנסקי-אח-צ'אני, וא תשעת דיוטיות אשרה דתפנסת. (3) התואטרון-ניציה
כנראה, דמאה ה-1 על הרגס-אנטיפס וישל דיקר חז. (4) אלות האום /העקדה. שתי אמות ואמר-טק.
* אקולות: (1) 3.3 לק-צ'פרי לותריה (הגנת הטקס, 1984) (2) אדריק ישראל, ג'לט-תמלן, 116-123.
(3) האנצקופדיה /חבורת איטאליאנית דאלי, 496-498.

צפון -
תולדות העיר
ואתריה

מאת
עמידוד ישראלי

מחלקת א.ה. גורדון
חיפה, 1994

עתיקות צפורי ופסיפסיה

ד"ר עמיהוד ישראלי

השם והמיקום

+296

בגובה . מ' נחשפת והולכת אחת הערים היפות והחשובות ביותר בצפון-א"י בכלל ובגליל בפרט. זוהי צפורי, בירת-הגליל, מושב הסנהדרין, עיר ואם בישראל, מסוף ימי בית שני, מעידני המשנה והתלמוד, מהתקופה הצלבנית ומהמאה ה-18.

הווריאציות השמיות של העיר אינן רבות, וכולן נגזרו מאותו שורש: "צפורי", "צפורין", "צפורים" ובערבית - "צפורייה", ואצל הצלבנים - Le-Saphorie. הצורה "צפורים" היא נדירה וקדומה, ואולי מתייחסת לתקופת בית ראשון. פירוש השם מוסבר במדרש (בבלי מגילה ו', א): "משום שיושבת בראש ההר כצפור"; ואכן, למרות שגובהה המוחלט אינו רב, המיקום הינו תצפיתי בהיקף מלא (360°) מגבעת המצודה, הלא היא "קצטרא דצפורי". יתרונותיה המרובים של צפורי נעוצים במיקומה המשובת, שאין רבים כמותו, ואלה הם:

א. קרקע חקלאית - סביבותיה של צפורי משופעות בעמקי עידית וסחף, בין שהמדובר בבקעת בית-נטופה הסמוכה (גידולי בעל ושלחין),

ובין שהמדובר בנחל צפורי (אפשרויות נוחות לשלחין), ואכן מרובים המקורות התלמודיים המעידים והמשבחים את פוריותה של צפורי, כגון: "ששה עשר מיל חזור-חזור לצפורי הן ארץ זבת חלב ודבש" (ירושלמי בכורים פ"א; ס"ד).

ב. **הקירבה למקורות מים** — מעיין צפורי נובע במרחק מה מהמצודה (כ-2 ק"מ לערך). היה זה מקור מים חשוב ושופע במיוחד לשלהי קייטא ולתקופות הבצורת. בורות מים רבים וצפופים ניכרו בגיר הרך, הקירטוני, של גבעת צפורי, וגולת הכותרת הייתה מפעל שתי אמות המים שהוליכו מהרי נצרת לעבר המאגר התת-קרקעי ו"בריכת משהד" (הגימפיאון). ולהלן המשיכו (בקטע שטרם שוחזר) עד לגבעת צפורי התחתונה. בצפורי ובסביבותיה נסקרו 1,872 בורות מים בנפח כולל של 88,000 מע"ק (!). לפי האומדן, נמצאו בכל 1 דונם כ-4-5 בורות מים, משמע — לכל שישה תושבים (משפחה ממוצעת) נמצא בור מים אחד לפחות. בהנחה סבירה, שצריכת המים בשנת מאתיים אחת הייתה כ-7.3 מע"ק לשנה לנפש, איכלסה צפורי הרומית כ-12,000 תושב (!) שטח העיר נאמר בכ-400 דונם (!)*

ג. **המיקום הבטחוני** — בשיא הגבעה 286 מ' ועל קו הרכס שלה מצויה תצפית כלל-היקפית ומרחבית למרחק רב. אפשרויות ביצור הגבעה מומשו לא אחת ולא שתיים במהלך ההיסטוריה. והלא מקור השם נגזר "משום שיושבת בראש ההר כצפור" (בבלי מגילה ו', א) ולא זו בלבד אלא שצפורי נודעה באקלימה הנוח וברוחות הקרירות המנשבות גם בקיץ. והלא עדות מפורשת בידינו על גובהה וקרירותה של צפורי מפרשת ר' יהודה הנשיא, חותם המשנה, שעליו נאמר: "רבי — בבית שערים היה, אלא כיוון שחלש הביאוהו לצפורי, שהיא גבוהה ואווירה מבושש" (כתובות ק"ד, א. ארמית — תרגום: קליין, תרצ"ט).

ד. **פרשת דרכים גלילית** — צפורי חלשה על דרך הרוחב הראשית בגליל התחתון, ששלוחותיה הוליכו לעכו (מערבה), ללגיו (מגידו בעבר,

* החישובים של צ' צוק, צפורי ואתריה, החברה להגנת הטבע, 1987, עמ' 58-85.

דרומה-מערבה) ולטבריה (מזרחה). דרכים נוספות הסתעפו לנצרת, לשפרעם ולאושא וכן להר-תבור.

עיקרי ההיסטוריה

צפורי נזכרה לראשונה במקורות מתקופת אלכסנדר ינאי (103 לפנה"ס), שלחם בתלמי-לטירוס, מלך קפריסין ובנה המורד של קליאופטרה המצרית. לטירוס נכשל מספר פעמים בניסיונותיו לכבוש את הגליל ואת צפורי, וניתן להניח שינאי היה אחראי לאכלוס היהודי המסיבי של הגליל ושל הגולן. אמנם המישנה קבעה שצפורי הוקפה חומה עוד בימי יהושע בן-נון (ערכים ט', ו), אלא דא עקא שאין הוכחות ארכיאולוגיות לכך. ר' ישמעאל בן-יוסף טען, אמנם, כי ערים מוקפות חומה נמצאו בארץ עם עלייתם של גולי בבל, וצפורי הייתה אחת מהן. אם נכונים הדברים, כי אז עולי בבל ייסדו את צפורי, גוש חלב וגמלא שהיוו את הגלעין הראשון והקשוח של ראשית היישוב היהודי בגליל ובגולן בימי בית שני.

בשנת 63 לפנה"ס נכבשה א"י בידי צבאות רומה בהנהגת פומפיוס. נציבו, גביניוס, ניסה לפורר את המדינה החשמונאית הכבושה בחלוקתה לחמש "סנהדריות" (בתי-דין). צפורי נקבעה (בשנת 55) לבירת מחוז הגליל. בשנת 37 נכבשה על ידי המלך הורדוס בעת סופת שלג קשה. למעשה, חיל המצב של מתתיהו-אנטיגונוס ברח מהעיר ואיפשר לחילות הורדוס הרעבים והקפואים להשתלט על מחסני המזון של העיר ולהמשיך דרכם מזרחה, במרדפס אחר הקנאים, עד למערות ארבל. עם מות הורדוס (4 לפנה"ס) מרדו יהודי צפורי, בראשות יהודה בן חזקיה (שכונה על ידי פלאביוס "ראש השודדים"), השתלטו על העיר ותפסו את "בית הנשק של המלך". הואיל וקציני חילות הורדוס נכשלו בדיכוי המרד, הגיע וארוס, נציב סוריה, מאנטיוכיה עם שני לגיונות וחילות עזר; הוא כבש ושרף את צפורי, מכר את תושביה לעבדים, והמשיך במסעו דרומה, לשומרון וליהודה.

הורדוס-אנטיפס (4 לפנה"ס — 39 אחה"ס) קיבל את השלטון, בהתאם לצוואת הורדוס אביו ובהסכמת יוליוס קיסר, על הגליל ועבר הירדן היהודיים. הוא שיקם את צפורי, וחזר והפכה לבירת הגליל (העצמאית). דא-עקא, בשנת 18 אחה"ס בנה אותו מלך את טבריה, ושבע שנים לאחר מכן הפכה זו האחרונה לבירתו ואף נישלה את צפורי ממעמדה הקודם.

משסר חינו של הורדוס אנטיפס בעיני הקיסר המטורף קליגולה והוא הוגלה לגליה, נותרה צפורי חמש שנים ללא אדנות יהודית-מלכותית. רק בשנת 44 הוענק הגליל היהודי לאגריפס ה-II, ואילו בימי הקיסר נירון, בשנת 61, סופחה טבריה למלכותו של אגריפס ה-II. להלן חזרה צפורי והייתה לבירת הגליל, אולם תחת שלטון נציבי רומה.

בתקופת המרד הגדול ברומאים (68-70) קידמה צפורי בשלום ובכניעה את מפקד הלגיון ה-IX, ציסניוס גלוס, אף כי אדונו, וארוס נציב סוריה, הובס במורד בית חורון. ההנהגה היהודית הירושלמית הטילה את האחריות להכנת הגליל למרד על הכוהן הצעיר (30), יוסף בן מתתיהו, שהתיר לאנשי צפורי לבצר את עירם במו ידיהם וללא התערבותו. עשירי היהודים העדיפו לא לקרוא תיגר על צבאות רומה, ובסיוע מתיווני העיר כרתו שלום עם המצביא אספסיינוס, והסגירו את עירם לחיל משלוח רומאי. עדות לכך נמצאה במטבעות (משנת 68 אח"ס) שנמצאו בצפורי, והן עטויות בציור של קרני שפע וכתובת כדלקמן: "בימי אספסיינוס איראנופוליס (עיר השלום) נירוניאס — צפורי". היעדר דיוקנאות הקיסר וסמלים פגאניים אחרים מעידים על מטבעה יהודית שהנפיקה מטבעות אלה. יוסף בן מתתיהו, שהרגיש מרוקמה מהסגרת העיר לרומאים, עשה ניסיון סרק לכובשה.

לאחר חורבן ירושלים נהרו לצפורי ולגליל פליטים רבים, ובתוכם גם הכוהנים ממשמר ידעיהו. העיר הפכה למרכז תורתי (ר' יוסף בן חלפתא ובנו ישמעאל, ר' חיא צפוריא, ר' אלעזר בן-עזריה, ר' חוצפית המתורגמן, ובמאה ה-3: ר' יוחנן, גדול אמוראי א"י).

לא ברור מה היה חלקה של צפורי בתקופת מרד בר-כוכבא (132-135). הרומאים חששו ממנה בגלל צביונה היהודי המובהק. הם חידשו ושיפצו את כביש צפורי-עכו וסללו את כביש צפורי-לגיו (מגידו). פעילות המטבעה נפסקה במפתיע בימי הדריאנוס (117) ועד לימי אנטונינוס פיוס (138-161). הקיסר הראשון העביר את המועצה העירונית (בוליי) לנוכרים, שינה רשמית את שם העיר ל"דיוקיסריה" (עיר זאוס והקיסר), הפך אותה לאוטונומית, הרחיב את תחום שיפוטה ובנה בה מקדש אלילי. להלן חזרה מועצת העיר לידי היהודים העשירים.

צפורי הגיעה לשיא פריחתה כתוצאה מגלי ההגירות היהודיות מיהודה לאחר המרד הגדול ומרד בר-כוכבא. בנוסף לחכמים, שהוזכרו לעיל, התגוררו בצפורי רבן שמעון בר-גמליאל, ר' יהודה בר-אלעי (דור שלישי של תנאים, 140-165), והוא החכם שהזכיר את אמת-המים שהוליכה לצפורי. פסגת השגשוג הכלכלי והתורתי הושגה בימי ר' יהודה הנשיא ("רבי", "רבנו הקדוש"), שהעתיק מגוריו מבית שערים (כיום: קרית טבעון הדרומית) לצפורי, בערך בשנת 200 אחה"ס, עקב מצב בריאותו הרעוע ו"אווירה המבושם" של העיר. במשך 17 שנותיו בצפורי ניהל ר' יהודה הנשיא את הנשיאות והסנהדרין, תיקן תקנות, מינה מורים ודיינים, והיה בעל אחוזות בעמק יזרעאל, בבקעת אונו, בבקעת הירדן ובגולן. בצפורי חתם ר' יהודה הנשיא את המשנה. הוא גם קיים יחסים משופרים עם "אנטונינוס קיסר" (כנראה, הקיסר קראקלה).

צפורי נזכרה פעמים רבות בספרות התלמודית ונודעה כעיר יהודית מובהקת, המשופעת בבת-כנסת — 18 במספר, בנוסף לכמה בתי מדרש. חלוקת בתי-הכנסת הייתה על בסיס עדתי ("כנישתא דבבלאי" = של יוצאי בבל), על בסיס מקצועי ("בית-הכנסת של הטרקסיים" = האורגים), ועל בסיס אישי (ר' בניהו ואחרים). הגדול שבכולם היה "כנישתא רבתא דציפורין", ואילו בית-הכנסת של הנשיא פונה — "בית המדרש הגדול". השרידים המובהקים של בית-כנסת יהודי נמצאו עד כה בהצר כנסיית סנטה-אנה (סבתו של ישוע), הן בצורת אבן מלבנית בעלת כתובת ביוונית והן בצורת כתובת הקדשה מרצפת פסיפס. הכתובת היוונית עניינה בתרומתם של יהודי צור וצידון לבניית בית-הכנסת בצפורי, וזמנה מהמאה ה-5 אחה"ס. להלן תרגומה: "... על ידי גלאסיוס סניגור, חבר הקיסר המפורסם, בן חבר הקיסר, על ידי יהודה ראש הכנסת (ארכי-סינאגוס), על ידי סידוניוס (הצידוני) ראש הכנסת (ניבז) החומות האלה, לכבוד יוחנן אפרודיסיוס, ראש הכנסת של אנשי צור". כתובת רצפת הפסיפס לוקה בחסר. פירושה ותרגומה (בנוסח פרופ' נווה) הינן כדלקמן: דביר/(לטב) רבי יודן/(בר תנ) חוס (ב) ר/ (ד)יהב/(הטבלה)/=זכור (לטוב) ר' יודן (בן תנ) חוס (בן) (ביטה) שנתן (דינר אחד) (לכבוד בית-הכנסת?)

הסנהדרין, המוסד ההלכתי וההנהגתי העליון, שהתה בצפורי עד שהועברה על ידי גדול אמוקאי א"י, ר' יוחנן, לטבריה, במחצית השנייה של המאה השלישית. בימי הקיסר קונסטנטיין (325) ניסה המומר היהודי יוסף הקומס

להקים כנסייה בצפורי, אך נכשל. בשנת 351 פרץ מרד בצפורי נגד הקיסר גלוס. שר צבאו, שנשלח לדכא את המורדים, השתלט על העיר, אך לא הרס אותה לחלוטין. לעומת זאת, רעידת האדמה הקטלנית שפקדה את א"י בשנת 363 הרסה כליל את צפורי. אולם בתקופה הביזנטית שוקמה העיר, ולפי הממצא הארכיאולוגי הנוכחי, התפשטה העיר למרגלות גבעת המצודה ("רחוב העמודים" שנחשף וכן בית "פסיפס חג הנילוס"); למרות גידולה הדמוגרפי של הקהילה הנוצרית. בניית כנסייה והעמדת בישוף בראשה, עדיין שמרה האוכלוסיה היהודית על רוב. העיר המשיכה להתקיים לאורך כל התקופה הביזנטית. דעיכתה קשורה בתקופה הערבית-מוסלמית. כאמור, לא פס יישוב יהודי מצפורי, למרות רדיפות הנוצרים. מאוצרות הגניזה הקאהירית לומדים אנו על יהודים בצפורי בתקופה הערבית הקדומה. נזכרים ר' עמרם בן-משה ויפת-החזן מ"תרצה" (כינויה של צפורי באותה עת). קץ היישוב היהודי בא בתקופה הצלבנית, ואולי הוא המשיך והתחדש עד שנת 1796. בתקופה הצלבנית הייתה "לה-ספורי" עיר ומצודה בנסיכות הגליל. המצודה הייתה ברשות הטמפלרים (מ-1150 ואילך), שקיבלוה ישירות ממלך ירושלים, האדון הקודם. מעיינות צפורי שימשו כתחום התכנסות והיערכות לצלבנים במלחמותיהם במוסלמים שפלשו לגליל התחתון: ב-1171, ב-1183, וכן ב-1187, מועד יציאתו של המלך ג'י דה לז'יניאן לקרב חיטין, שלאחריו נהרסה המצודה.

ב-1745 בנה אחמד בן ד'אהר אל-עמר מחדש את המצודה (הנוכחית), וזו שימשה את חיילי אביו, המורד בשלטון העות'מאני, עד קץ שלטונו בשנת 1775. גם יחידות צרפתיות מצבא נפוליאון הגיעו לאזור, כאשר נשלחו הגנרלים ז'ינו וקלבר לטהר את הגליל. ז'ינו קבע עמדת תצפית במצודת צפורי והביס את הממלוכים (אפריל 1799) בקרב לוביה (צומת גולני). קלבר חצה את מערב בקעת בית-נטופה בדרך לנצחונם בקרב כפר קנא (ע"י נצרת). במפת ז'קוטן מופיע הכפר צפורייה צפונית-מערבית לגבעת המצודה. כפר שימש מעוז לכנופיות הערביות בתקופת המרד הערבי (1936-1939) ובמלחמת השחרור (בפיקוד מוחמד צפורי). על חורבות הכפר ניטע יער אורנים. מקצת מתושביו ברחו ללבנון, ורובם השתכנו בשכונת סַפְפָּרָה שבנצרת. ב-1949 הוקם מושב צפירי הנוכחי, המונה כיום כ-70 משפחות (כ-300 נפש).

בפסגת הגבעה, בסמוך לתיאטרון, נחשף בית מידות, שניבנה בראשית המאה השלישית אח"ס, ונהרס כנראה ברעש שהתחולל בשנת 363. רצפת הטרקלין שנחשפה מתארת את חיי האל דיוניסוס ופולחנו. מן הדין אפוא לעמוד בקצרה על אל זה וקורות חייו כפי שהשתקפו במיתולוגיה היוונית, ולהלן — ברצפת הפסיפס בצפורי.

דיוניסוס (גם בקחוס, ביוונית) הינו אחרון האלים שהוכנס לאולימפוס. אמו הייתה בת-תמותה, הלא היא סמליי, נסיכת תבאי, ואביו היה אדון האלים, זאוס (יצוין שרק נשות תבאי יכלו, משום מה, ללדת אלים בני אלמוות). מכל מקום, זאוס התחייב בשבועה למלא את כל משאלות לבה של סמליי, אהובתו. אשת זאוס, קרה הקנאית, החדירה בלב צרתה את הרצון לחזות בזאוס כאדון הרעמים והברקים. כיוון שזאוס נשבע בנהר סטיקס, לא יכול היה להפר את שבועתו, ומשנתגלה לסמליי במלוא תפארתו — גרם למותה המיידי. בעוד מועד הצליח זאוס לחטוף את העובר ולהסתירו עד זמן לידתו. להלן הועבר העולל להרמס, שמסרו להשגחת הנימפות של ניסה, העמק היפה ביותר בעולם (לפי גירסא אחרת — גודל התינוק על ידי הנימפות ההיאדות, שזאוס קבען ככוכבי מרום, המביאים לגשמים, עם התקרבותם לקו האופק). מכל מקום, אל-היין נולד מאש (זאוס) וטופח על ידי גשם (המים המבשילים את הגפן). חייו היו רצופים בנדודים כדי להגשים את ייעודו, היינו את הוראת תרבות הגפן ופולחנה בכל אתר ואתר. במסכת נדודיו הגיע להודו, נלקח בשבי על ידי ימאי ספינת פירטים, חולל נפלאות (עצירת הספינה למרות מכת הרוח במפרשיה, התפשטות זמורה על הסיפון וזרימת יין), הפיכתו לאריה שואג וכי"ב. בדרכו לתראקיה (צפון יוון) הועלב דיניסוס על ידי המלך ליקורגוס שהתנגד לפולחנו החדש. דיניסוס, לאחר נסיגה זמנית לים, חזר וכלא את העולב במערה וזאוס, אביו, היכהו בעיוורון. כן פגש בנדודיו את הנסיכה מכרתים אריאדנה, שניטשה באי נקסוס על ידי תֶּזֶאוס, נסיך אתונה, למרות שהצילה את חייו במבוך הלבירינט שבקנוסוס. האל חילץ אותה, התאהב בה ונשאה לאשה. געגועיו העזים לאמו סמליי, נסיכת תבאי, שמעולם לא ראה אותה, דחפוהו לרדת לשאול, להתמודד עם המוות, לגאול את אמו ולשקנה כבת-אלמוות באולימפוס.

תכונותיו של דיוניסוס היו הפכפכות: לעתים גילה אכזריות והיכה בני אדם

בשיגעון. המַנָּאדוֹת (בקחנאטיות) היו נשים שנטרפה דעתן מהיין. הן היו שועטות ביערות, ענפי-איצטרוכל בידיהן, משסעות עזי-בר וטורפות את בשרן נא. למנאדות לא היו מקדשים. פולחניהן נערכו בחיק הטבע, הרחק מהצפיפות ומהזוהמה העירוניות. פולחן דיניסוס מיוג שני רעיונות מנוגדים: דרור ושמחת אקסטזה מחד גיסא ואכזריות פראית מאידך גיסא, הלא הן שתי הפנים והתוצאות לשביעת יין. השמחה המשחררת וההרס העצמי היו לשני צדי המטבע הדיוניסי. במשך הזמן הפך דיוניסוס לפטרון ההשראה לאנשים יצירתיים. חגו – נחוג במשך חמישה ימים באביב, עם פריחת הגפן. בימי חגיגות דיוניסוס שוחררו האסירים ולא נכלאו אשמים. מקום האיסוף לחגיגות היה התיאטרון. הטקס כלל הצגת מחזה. מיטב שירת יוון חוברה לכבודו של דיוניסוס. המשוררים, הדרמטורגים והשחקנים נחשבו לעובדי האל והצגותיהם היו מקודשות. כיוון שהאל הישרה מרוח-קודשו על בני-האדם, הרי שגם הטרגדיות, שהן הנעלות שביצירות הספרותיות, נכתבו לכבודו.

בסיכום, מגוון התיאורים והתכונות מלמד על אל מוזר, אך מאוד ארצי, בעל שאר רוח עילאי, צייד הולל ואכזר, אך למוד סבל (בדומה לגפן, שזומרים אותה תמיד ובחורף – גזעה כרות ויבש). מות דיוניסוס נקבע בחורף, והוא נקרע לגזרים על ידי הטיטאנים, במצוות האלה הרה, אשתו הקנאית של זאוס. אולם תמיד חזר האל לתחייה (השווה למות התמוז), ותחייתו נחוגה שוב ושוב בתיאטרון*, כשהיא מסמלת את האופטימיות של האל בן האלמוות.

כנראה, שמיתוס-המוצא הינו מכרתים, מהעידן המינואי, כשזאוס השתלט על האי.

המבנה הדו-קומתי ורצפת-הפסיפס שלו נחשפו בצפורי בקיץ 1987/8 בטרקלין המרכזי, כשמיתאר מרבד פסיפס הינו דמוי האות הלטינית "טי" (T), האופיינית לטרקלינים (וכמוה נמצאו באנטיוכיה, בניאה פפוס שבקפריסין ובפורטוס מגנוס שבצפון אפריקה). המבנה מלמד על מסגרת גיאומטרית המקיפה את הרצועה הצבעונית דמוית האות חי"ת.

* אמונה זו הייתה לחלק מ"סתרי אלואסיס": גם מלכת השאול, האלה פרסיפוני, הייתה קמה לתחייה באביב, אך היא נסכה רק אימים ופחד עלי אדמות, בניגוד לדיוניסוס.

במסגרת משובצים לסירוגין עופות, דגים ומסיכות תיאטרון. שטיח הפסיפס המרכזי מכיל מסגרת רחבה הכוללת (מהחוץ כלפי פנים) רצועת תשליב כפולה, רצועה בדגם גל-דך, מדליונים של עלי אקנתוס (קוצץ סורי), ובהם בעלי חיים ודמויות ציידים ברקע שחור. 15 ספינים (פאנלים) מצויים במרכז הרצפה ומתארים פרשיות מחיי דיוניסוס (3 נהרסו ו-1 נשחת חלקית). במוקד העיטור מופיע ספין גדול, המוקף רצועה קלועה (גיוש), והמתאר תחרות שתיית-יין בין האל דיוניסוס לבין הגיבור האגדי הראקלס. סביב המוקד הציורי הנ"ל מופיעים שאר התיאורים, שלושה בכל צלע, וכן נוספו שני ספינים, אחד בצפון והשני בדרום הטרקלין.

הספינים המרשימים ביותר מבחינה אמנותית הינם הבאים:

1. האשה היפה (ולידה - צייד עירום). זו זכתה לכינוי העכשווי "המונה-ליזה של הגליל".
2. קבוצה של מגישי מתנות (כשהשני בתבורה הינו קנטאור).
3. הגיבור המובס, הראקלס, לאחר גמר תחרות השתייה.
5. תהלוכת הניצחון של דיוניסוס בחזרו ממסעו בהודו.

הטכניקה של רצפת הפסיפס מלמדת על מגוון גדול האבנים. בשוליים - אבנים לבנות גדולות יחסית: 68-90 אבנים ל-1 דצמ"ר. ברקע הלבן של הספינים וברקע המדליונים: 200-240 אבנים ל-1 דצמ"ר, ואילו פני הדמויות: 484-672 אבנים ל-1 דצמ"ר (פני האשה היפה 429 אבנים). מספר גוני אבני הפסיפס הינו גבוה ביותר, 32 גוונים, עובדה המעידה על איכות אמנותית נדירה. יתירה מזאת, הפסיפס מתוארך לתקופה הרומית (מאה 3), שאין בה ממצאי פסיפס מרובים, בניגוד לתקופה הביזנטית, ומכאן חשיבותו הרבה. ניתן להניח, שבעלי הטרקלין והבית היו לא רק מיקירי קרתא, אלא - אולי, אליליים בדתם. ולבסוף באגף חדרי השירותים נמצאה הכתובת ביוונית "אוגיאָה", שפירושה - "בריאות".

פסיפס חג הנילוס

מזרחית לגבעת המצודה, ובצמוד ל"רחוב העמודים" נחשפו שרידי מבנה מרווח ביותר, ובו רצפות פסיפס רבות. בלב הבניין משתרע מרבד פסיפסי (6.2x6.7 מ') המשלב בתיאוריו את חגיגות הנילוס וסצינות ציד. במרכז

הפסיפס זורם היאור כשזרמו מגיח מפי שור (או בהמות). הזרם העיקרי תוחם את המחצית העליונה של המרבד. תיאורי החי והצומח האופייניים הם — דמות דייג, סלע קלוע כמלכודת דגים, חסידה טורפת נחש, צפור יושבת על פרח לוטוס ודגים שטים במורד הנהר. הנילומטר מופיע על מבנה מלבני בעל פתח קשתי, הפונה לעבר היאור. היעד היה מדידת מפלס הגיאות, ובעזרת זאת קביעת גובה המסים לאותה שנה. העיצוב של הנילומטר בוצע כעמוד דמוי מגדל. קווים אופקיים לסימוני גובה המפלס נקבעו באותיות יווניות המסמנות אמות-מצריות. המודד מוצג כאדם, הניצב על אשה כורעת, והחורט בפטישו את האותיות IZ (= 17 אמות). נילומטרים מצויים בשני פסיפסים בא"י. האחד — בכנסיית הלחם והדגים בטבחה, מקום שם קיים דמיון לצפורי, אך מספר האמות שונה. השני — ב"בית ליאונטס" שבבית שאן, מקום שם התיאור סכמטי. הדמות החוקקת את המספרים (באותיות) אינה אופיינית לאמנות הרומית ביזנטית, להוציא קערת כסף (מוזיאון ארמיטאז', סנט פטרסבורג) מהתקופה הביזנטית, המתארת נער עומד על גב חברו וחורט בפטישו.

הדמויות בפסיפס: משמאל — האנשה (פרסוניפיקציה) של מצרים בדמות אשה. מימין — כנ"ל לגבי הנילוס בדמות גבר, אל הנהר (Hapi במצרית עתיקה). האשה עירומה בפלג גופה העליון. היא נשענת על סל פירות ומחזיקה בקרן השפע. הגבר מסב על בעל חיים שמפיו שופעים מי הנילוס. הוא מושיט ידו לעבר שתי דמויות עירומות, נושאות מתנות וצועדות לקראתו.

דמות אחת מושיטה זר עגול ומחזיקה צפור, ואילו הדמות השנייה מושיטה מוט למדידת הקרקע, וביד שנייה מחזיקה זר עלים. דמות שלישית, עירומה, תומכת את רגל הנילוס ומגישה לו זר. מתחת לזרם החוצה של היאור מופיעים אלמנטים שונים, הכרוכים בחגיגת הנילוס, לרגל שיא הגאות: עמוד על בסיס אטי בתוספת כותרת קורינתית. מעליו מופיע פסל המחזיק בידיו חנית ולפיד (ולידו, בראש הנילומטר מצוינות האותיות "IZ" (= 17 אמות). כן מופיעים שני פרשים. בידי האחד לפיד או זר ולצדו "IZ". מאחוריהם ניבט בהם נער. שיירה זו מתקדמת לעבר העיר אלכסנדריה המסומלת על ידי שער בין שני מגדלים עגולים. לצדם, מגדל נוסף וגבוה מקודמיו, ובראשו לפיד. אין ספק, שזהו המגדלור של האי פארוס באלכסנדריה, אחד משבעת פלאי תבל. העמוד והפסל בחלקו

העליון אפשר והינם "עמוד פומפיוס" (הוקם במאה השלישית והוקדש לקיסר דיוקליטיאנוס).

בתחתית מרבד הפסיפס מופיעים תיאורי ציד כדלקמן: אריה הטורף שור, דב הטורף חזירי בר וברדלס המזנק על איילה. מעניין שחלק מהחיות הנטרפות מופיעות בזוגות.

בסיכום, מרבד הפסיפס מציג שני נושאים מרכזיים, ולצדם מגוון עשיר של נושאי משנה (תופעה דומה נמצאה באנטיוכיה, באפימיאה ובביירות). הפסיפס מתאפיין בשילוב מגוון של נושאי הנילוס ובתיאורי ציד. עושר כה גדול הינו נדיר וחרוג באמנות הפסיפס הרומית-ביזנטית. המכלול מצטיין בשיטתיות הגיונית הן בדמויות והן בתיאורים והוא מציג גישה אמנותית דינמית-תנועתית נאה. המכלול מציג 18 גוני צבע, וגודל האבנים נע בין 121 ל-185 ל"1 דצמ"ר (כל אבן שטחה 0.5-0.8 סמ"ר). ריבוי הפסיפסים שנמצאו בצפורי מעלה את האפשרות שהעיר שימשה מרכז לתעשיית פסיפס. מרבד-הנילוס מתוארך למאה ה-5 אחה"ס בהתחשב בשיקולי הסגנון. ההנחה המקובלת עתה, לאחר שלב החפירות הנוכחי, היא שצפורי הביזנטית שגשגה ביותר, אולכ מרכז הכובד של הבינוי הועבר למרגלות גבעת-המצודה ולשוליה.

רחוב העמודים

בשולי גבעת המצודה ומזרחית לה נחשפה מערכת של רחובות מקבילים וניצבים, וביניהם מתבלט רחוב עמודים, שניבנה במאות 2-3, היינו בתקופה הרומית. היה זה, כנראה, רחוב ראשי של העיר הקדומה והוא רוצף בלוחות מאבן-גיר. משני עבריו ניצבו עזרות עמודים (סטווים), שרוצפו בפסיפסים, וחלקם חודש בתקופה הביזנטית. ברחוב ניבנו חנויות משני צדדיו. על לוחות האבן ניתן להבחין באורח ברור בחריצים, שהם סימני העגלות הרבות שעברו. במפתיע נחקקה מנורת שבעת הקנים על אחת מאבני הרחוב.

התיאטרון

התיאטרון נחשף החל משנת 1931 (ע"י אוניברסיטת משיגן, ארה"ב). תיאטרון צפורי הינו אחד משורה של תיאטראות רומיים שנמצאו בא"י,

כגון בקיסריה, בחמת-גדר, בשוני (ע"י בנימינה), בדור, בלגיו (מגידו), בסקיתופוליס – בית-שאן, בניאפוליס (שכס), בחלוצה ובסבסטיה – שומרון, וכן ביריחו (תיאטרון משולב בהיפודרום). לפי אבני הבנייה מסווג תיאטרון צפורי למאה ה-2 אחה"ס, אולם הדעה הרווחת כיום היא שיש ליחסו להורדוס-אנטיפס (המאה ה-1), שכן הנ"ל התחנך ברומה, ובנה בבירתו, צפורי, תיאטרון לפי עקרונות הבנייה של המהנדס הרומאי ויטרוביוס. כנראה, שישוע, שחי בנצרת הסמוכה (אז כפר קטן ונשכח) ביקר בתיאטרון וביקש את חברת השחקנים, שכן מלים האופייניות לשפת השחקנים השתרבו לברית החדשה*.

התיאטרון הוקם במורד הגבעה, תוך ניצול המדרון הטבעי לבניית המושבים. מרכיביו: היציע (קביאה); שלושת מעברי הקהל (וומיטוריה); פרוזדור-היקפי; הכניסה הראשית במרכז הקיר החיצוני; הקיר החיצוני, המעוטר בעמדים המחוברים אליו, וחלקם – מהבמה.

הנתונים המספריים מראים על רדיוס של 37 מ'. שלוש הרצועות של מבני האבן הכילו 73 שורות (13 – ברצועה התחתונה, 13 – בתיכונה, 11 – בעליונה). שטח הבימה: 6x31 מ', ורצפתה הייתה עשויה מעץ. משני עבריה ירדו מדרגות אל האורקסטרה, שנחצבה בסלע ורוצפה בלוחות אבן. הרדיוס שלה הגיע ל-14.5 מ' והייתה נמוכה ב-90 ס"מ מהבמה. זווית תנוחת התיאטרון במורד הגבעה הצפון מזרחי מנע סינוור שמש לצופים. מספר המושבים נאמד בכ-4,000. חלקו התחתון של התיאטרון נחצה בקיר מאוחר על ציר מזרח-מערב. קיר זה הינו שריד מחומת צפורי הצלבנית.

התיאטרון סימל את הפער המהותי שבין התרבות ההלניסטית ליהודית. הראשונה – מוחצנת, אלילית ונהנתנית. השנייה – מופנמת, מונותיאיסטית, צנועה וקפדנית. קיומו של התיאטרון הדיוניסי-האלילי בעיר יהודית כצפורי עורר דאגה בקרב חז"ל, ככתוב: "דרש ר' שמעון בן פזי: מהו שנאמר – אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעיים ובמושב לצים לא ישב? (תהילים א', א). אשרי מי שלא הלך לטריטאות (תיאטראות) ולקרקסיות של עובדי כוכבים" (בבלי, עבודה זרה, י"ח, ע"ב).

* Batey, R.A., Jesus & the Theater, 1984.

צפורי כללה, כאמור, אוכלוסיה מגוונת, ובכללה יהודים מִיְּוֹנִים. הייתה בה עיר עליונה (קצרא), הלא היא גבעת המצודה ועיר תחתונה (רחוב העמדים ומסעפיו). בתלמוד (עירובין נ"ד, ע"א) מוזכר "שוק עליון", לעומת "שוק תחתון", שהשתרע למרגלות הגבעה, מדרומה, ממזרחה וממערבה. ב"שוק עליון" התגוררה הקצונה הרומית, הפקידות הבכירה והפלוטוקראטיה היהודית (וקרוב לוודאי גם ר' יהודה הנשיא, שהיה עשיר מופלג). בעיר העליונה נחצבו בורות רבים לאגירת מִי־גשמים.

באגף המערבי של גבעת צפורי נחשפו מבנים רבים וצפופים, שנשמכו אל סימטה מרוצפת. מסתבר, שהיו כאן מחצבות אבן לפני הקמת רובע המגורים באותו קטע בתקופה החשמונאית (ימי אלכסנדר ינאי). הרובע התקיים ברציפות עד לשלהי התקופה הרומית, ושוקם ושופץ בתקופה הביזנטית. ריבוי בורות המים והחללים התת־קרקעיים, בדומה לשכיחותן של מקוואות־הטוהרה, מצביעים על צביונו היהודי של הרובע.

המצודה

ברום של 286+ הוקמה המצודה. תשתיתה רומית. להלן ניבנה מבנה ביזנטי וממנו ועליו נבנתה המצודה הצלבנית. המבנה משתרע על 15x15 מ' ומתנשא ל-10.5 מ'. המיקום – בפסגת האקרופוליס, שבו התקיים "השוק העליון", או "חקרא ישנה של צפורי", וכן "בית הנשק של המלך", וכמובן ביתו של ר' יהודה הנשיא. האבנים הגדולות במיוחד (עד 2.15 מסי אורכן), שהונחו בארבע פינותיו של המבנה, הן למעשה סרקופגים רומאיים מאוחרים בסגנון בית־שערים (מאות 3-4 אחה"ס), אשר מוחזרו על ידי הצלבנים בבניית המצודה. בחזיתות הסרקופגים מתובלטים זרים, ו"טבלאות אוזניים" (טבולה אנסטה) ודיסקוסים. כל הסרקופגים מנופצים בשוליהם על ידי שודדים שחיפשו מטמונים. החדרון בכניסה וכן חדר המדרגות המוליך לקומה השנייה הם צלבניים. שער הכניסה בעל הקשת המעוטרת בכריות, וכן קיר הקומה הראשונה שמימין לשער ניבנו במאה ה-18 על ידי ד'אהר אל־עמר. במבט מבחוץ על המצודה ניתן להבחין בנדבכים התחתיים שהסרומיים ביזנטיים. מעליהם סדורות אבני־גזית צלבניות בעלות זיז בולט. מעליהן ניבטת הבנייה התורכית (ד'אהר אל־עמר).

בתחילת המאה הנוכחית שופץ המבנה ושימש כבניין לבנות הכפר צפורייה
עד 1948.

המנזר, הכנסייה ושרידים יהודיים

המנזר על שם סנטה-אנה (חנה) המצוי במורד הצפוני-מערבי של גבעת
צפורי, הוקם לפי המסורת על בית מגוריהם של חנה ויהויכין, הורי מרים
אם ישוע, בסמיכות לשרידי הכנסייה הצלבנית.

המנזר הינו איטלקי וכפוף ישירות לוותיקאן. בחצרו – גן נאה ופסל
מריה-מרים וישוע התינוק בזרועותיה. בסמוך מצוי שעון שמש העשוי
משיש על ידי האב איוואן פרנקוביץ'.

במשקוף שער הכניסה מצוי הצלב הפראנציסקני. הכנסייה שוקמה חלקית
ב-1379 (לפי טבלת האבן המתנוססת מעל פתח הכניסה לכנסייה). גם כאן
מופיע הצלב הפראנציסקני בשילוב ידי ישוע ופראנציסקוס-הקדוש. שילוב
זה מהווה זכר לכתם-הדם בידו של הקדוש, פראנציסקוס מאסיו
(מהמאה ה-13), בדומה לידי ישוע הצלוב. הסמל כולל גם את תבלוט הר
ציון והיונה, המסמלת את רוח הקדש.

כאמור, המיזוס נקבע לפי מסורת קדומה של בית הורי מרים (ביולי 1985
מלאו אלפיים שנה להולדתה של מרים). הכנסייה הקדומה שבאתר הייתה
מהתקופה הביזנטית, ושרידיה כוללים עמודי גרניט, עמודי גיר וכותרות
קורינתיות, שאינם מצויים באתרם המדויק אלא בתחומי הכנסייה
המאוחרת יותר, הצלבנית. זו מאופיינת בתכונות הבאות: מבנה בעל
שלושה קמרונות (אפסידות), שקירותיו עבים ביותר, והעמודים העשויים
בתבנית מודרגת מעדנים את עובי הקירות; הכותרות הן
פסיבדו-קורינתיות; הכרכוב האופקי בולט לאורך כל קירות הכנסייה;
מצויה קשת מרכזית מחודדת קלות, המייצגת את תחילת המעבר
מהסגנון הרומנסקי לסגנון הגותי; אבני הגזית הינן גדולות ומתאפיינות
בסיתות אלכסוני. השרידים היהודיים באתר מלמדים בין השאר על קיומו
של בית כנסת לפני הכנסייה, על שני שלביה. ואלה הם: דלת מערת קבורה
(במרכז הכנסייה, במקום המזבח) שעוצבה בסגנון הנקרופוליס של
בית-שערים, וכן בדומה לדלת מערת קבורה שנמצאה בצפורי עם שמות

יהודיים חרוטים. גלוסקמת אבן מעוטרת (ליד הכניסה ובסמוך לבור מים מכוסה), המסתווגת לאותן גלוסקאות קבורה יהודיות מהמאות 1-2 אחה"ס. אבן מלבנית ועליה כתובת ביוונית (משמאל לשער הכניסה) זו התגלתה ב-1895 וזמנה נקבע למאה ה-5. תוכן החרוטת מלמד על תרומת יהודי צור וצידון לבניית בית הכנסת בצפורי (ראה התרגום לעיל). ולבסוף, מציאת קטע מכתובת הקדשה של רצפת פסיפס, המזכירה לטוב את "רבי יודן", שהוא נכדו של ר' יהודה הנשיא (נפטר בשנת 286) ומערת קברו, שאינה אלא מוזוליאון מפואר, מצויה כ-500 מ' צפונית מערבית למצודה. בימי הביניים נהגו, בטעות, לזהות מערה זו עם קברו של ר' יהודה הנשיא, שנטמן, כידוע, בבית שערים. הכד קרוי, אף הוא, "ר' יהודה (יודן) נשיאה".

מערכות המים

צפורי העליונה ("שוק עליון") בגבהים 265-286 מ' הייתה מצויה מעל למפקס הולכת המים בכח הכבדה (גראוויטציה), ולפיכך היה צורך להפוך שפע של בורות מים. לפי האומדן, ניתן היה לאגור כ-40% מכמות המשקעים השנתית המקומית (כ-5 מ"מ בממוצע וכ-88,000 מע"ק נפח אגירה).

ככל שגדלה אוכלוסיית צפורי, כן התעמק הצורך להגדיל את מכסות המים. מקורות המים הזמינים נמצאו בעינות צפורי (עין אל-קסטל), כ-2,400 מ' מדרום לפסגת גבעת המצודה. ריכוז הנביעות באתר זה, (הסמוך מאוד לצומת הכביש הפנימי למושב), נבע מהמגע הגיאומורפולוגי בין "גיר-תימרת" (מתקופת האיאוקן) לבין שכבות קדומות יותר (תקופה סנון). הנביעה העיקרית מצויה כיום במבנה חרב, ובעבר הקרוב הייתה כאן "בריכת הרמה", שהגג שלה קרס והתמוטט למעיין (דצמבר 1983) כמאתיים מ' דרומה יותר קיים בית-משאבות. אומדן השפיעה עומד על כ-1 מיליון מע"ק לשנה (970,000 מע"ק בממוצע. בשנים שופעות — גם 1.2 מיליון מע"ק). סמוך למעיין נמצאו שרידים דלים ליישובים קדומים. מזרחית למעיין (בני"צ 1761-2374) נקבע שריד כלקוליטי קדום, מ-3,000 לפנה"ס, היחיד מסוגו בגליל התחתון! המעיין הווה, כזכור, תחום היערכות והתכנסות לצבאות הצלבנים בגליל, כולל היציאה לקרב התבוסה בקרני חיטין (1187).

על אמות המים נערכו סקרים רבים: חוקרי א"י המערבית (P.E.F) ב-1872, משלחת אוניברסיטת משיגן (1931), ע. זיגלמן (1966) וצ. צוק (1975-1985). מדובר בשתי אמות מים. האחת הוליכה מעיינות אמיתי וגת-חפר בכפר משהד, כ-5.3 ק"מ, בשיפוע בן 3.7%. זו אמת המים הקדומה, המתחברת עם השנייה, שמוצאה מעין-קנה בכפר א-רנה, הגובל כמעט בנצרת. אורכה כ-5 ק"מ ושיפועה מתון ביותר – רק 1.06%. לפני הכניסה לתחום צפורי מתפצלות שתי האמות. הקדומה, היינו הצפונית מבין השתיים (משהד), הוליכה לעבר בריכה, להלן "ברכת משהד", ואילו האמה המאוחרת והדרומית יותר (א-רנה) הובילה למאגר תת-קרקעי מרשים, וממנו לעיר.

הבריכה – הבריכה עוצבה במתכונת מלבנית (14.5x21 מ', היקף פנימי) עובי הדופן הצפוני הגיע לכ-5 מ'. העומק המירבי נאמד ב-2.2 מ'. בפינה הדרומית של הבריכה נחשף בור שיקוע (1.41x2.38 מ'), בעל פתח ריבועי צר (7x7 ס"מ). בבסיס הנפילה של המים מבור השיקוע לבריכה הוצבה שוקת עשויה מאבן על מנת למתן את מכת המים הנופלים. נקודת היציאה מהבריכה לכיוון גבעת צפורי טרם נמצאה. מפלס מיקומה של הבריכה מצוי ברום של 10 מ' מעל האוכף המפריד בינה לבין גבעת העיר, לפיכך ניתן להניח באורח עיוני שהחיבור עם העיר נעשה על ידי גשר קשתות או ספון הפוך. השרידים טרם נמצאו, אולי עקב מיחזור חלק מחומרי הבנייה על ידי הכפר הערבי צפורייה. השימוש בבריכה, בנוסף לרחצה, היה לנימפיון (לחגיגות מים).

המאגר התת-קרקעי – זהו מבנה צר וארוך המתארך לכלל 189 מ' (!), רוחבו נע בין 2 מ' ל-6.5 מ', עומקו המירבי 7.9 מ'. המאגר חצוב בסלע קירטוני רך, בעוד שקירו הצפוני נתחם על ידי גיר-קשה, ויש בכך משום ניצול מתואם של קו שבר גיאולוגי. תקרת המאגר עשויה מנארי (קרום גירני קשה) ומזכירה את "מערות הפעמון" במרחב בית גוברין. באגפה המערבי היא התמוטטה. באגף המזרחי מפרידים שני קירות פנימיים את קרקעית המאגר והופכים אותו לבריכות. כנראה, שזה היה המראה גם באגף המערבי לפני ההתמוטטות. באגף המערבי התגלה גם מעין "מעיי-עוור", היינו חלל טבעי בתוך שכבות המסלע, וזאת עוד בתקופת החציבה. על קירות המאגר ניתן להבחין בין שתי שכבות של טיח: השכבה התחתונה העשויה מטיט אפור (עד בהיר-כהה), ועליו טיח ורוד בהיר, המכוסה בשכבה דקה (1 ס"מ ופחות) של טראוורטין (נטף נחלים). בשכבה

זו נקדחו חורים מכוונים על מנת ליצור משטח מאחז מחוספס להצמדת טיח נוסף. החורים בוצעו באיזמלים משולשים, עגולים ואחרים. השכבה העליונה מורכבת מטיט אפור ובהיר יותר בצבעו, ועליו מצוי טיח ורוד כהה. השכבה העליונה הונחה עת הוגדלו ממדי המאגר פי שניים ברוחבו ופי שניים בעומקו. בקטעים החדשים הונחה השכבה העליונה במישרין על הסלע, תוך שימוש בתשתית שנלקחה משברי חרסים אדומים ומצולעים, שתוארכו למאה ה-5 אחה"ס. באגף המערבי של המאגר נשמרה, כזכור, התקרה. שקע על פני השטח איפשר את חשיפת הפתח המערבי של המאגר: התגלו חורים בסלע, הקשורים במתקן לוויסות המים בנקודת יציאתם. בהמשך נחשפה ושוקמה האמה שהוליכה בכיוון לגבעת צפורי.

המאגר הופיע כבר במפת 1866 (בספרם של ווילסון וורן על ירושלים). ב-1872 הוא נסקר על ידי קונרד ודרייק. הצרפתי גרן דיווח על "מערת הגיהנום" 2-1875, ואילו הלורד אוליפנט שגה חלקית בכך שקבע, כי המאגר הינו מפעל מים רומאי שסיפק מים למצודה, אך המשיך תת-קרקעית לבית-שערים כדי 10 מילין. ברסלבסקי ציטט מפי בכור שיטורית, שר המשטרה בעבר, כי "המערה בצפורי מתחילה מבית החכם כרסנטי, על יד בית הכנסת הגדול בטבריה". על מסורת טבריינית זו של מחילות עמד גם הרב טולדאנו (1959). לגירסתו, עברה המחילה בין טבריה לצפורי דרך חורבת רומה, מערת הישרדות מימי בר כוכבא בבקעת בית-נטופה, כ-4 ק"מ צפונית מצפורי. במחילה זו השתמש אנטונינוס קיסר במעבר מביתו למעונו של ר' יהודה הנשיא על מנת ללמוד תורה, כביכול. בימי ר' יהודה הנשיא היה המאגר מלא במים ובלתי עביר. האגדות הכרוכות בו החלו לפרוח דווקא בימי הביניים, בנוסחים שונים של גלגול מחילות (קפיצת דרך תת-קרקעית), מי גיהנום או גר-עדן וכיו"ב.

תיארוך המאגר נשען על הדמיון הרב בין מאגר-צפורי למאגר בבית רישא (קפיטוליאס), אחת מערי הדקאפוליס שבגלעד. ר' יהודה בר אלעי (150 אחה"ס) הזכיר את קיום אמת המים. צפורי נזכרת, כזכור, בימי אלכסנדר-ינאי, אך נבנתה כבירה על ידי הורדוס אנטיפס (4-39 אחה"ס). הטיח באמות והחרסים משויכים לתקופה זו. האמה המאוחרת (מאדרנה) ניבנתה, כנראה, משלהי המאה ה-1 ועד למרד בר-כוכבא (135 אחה"ס). זו הייתה אמת המים הראשית. באותה עת נתווספו לגליל ולצפורי פליטים רבים מארץ יהודה וצריכת המים העירונית גדלה. שברי כלי חרס שנמצאו

פסגות ומצפורים בגליל- התחתון •

• הר דבורה (437) זרע הדרי נצרת. גליל סרטבה. מקור בשם

הוא אכמו: שור-טבא = שור-טאק סגנאר "שור-ר" (השד).
מלבאר "יער-צירציר" (350 מ') מה הכפר אפסאל (פסאל) = "הער-המלכות" (כז"ר)
המלכה אלאהית.

• הר יונה (573) פיסגת הדרי נצרת. גליל א-סירה, ליד הכפר עין-מאה

שאלית טזל על אירוס-נצרת (פרחה אדוקת) אכמה דלה מחנה
חקלאות ארדו פודשור סוד. צבא אפסיה: ארין-האל (אין-ג'לה) = גדה קרד דין הצלזנו
אמלסאום (מאן 1187).

• הר תרצן (548) דלבאן נשדר אבקעת בית-נשופה. דדלז-צונח עכפיק אקלת

בית-רימון (שורצאן), אדמקד לה נאכל תלמא "רוד" (חשיפה קנצטרית 40 הסחופה). דדלז-
ער למ חלואת אדדאסום. נשור תרצן מלכות פיספאל (שור-השור דדה) מקור השם, אלאין,
שור-ענם = הר הצאן?

• הר חזון (584) דלי מחלוא-דמק (קרתקן-תחתון) במורד, דדלז שדפוסיה - דאן-און

(קנאן-סלון) דדלז-גש מלמק אמאדק, דדלז דאפא דדלז (2 דדקום) אמתן יחסת דלבאן. דדלז
החשאר וזר קרקד חקלאות אק גש אדק אגלש-קרקעות חכר במעאר. חורבת חזון,
איתקפת המישר איתאמק, מצויה דתחלוא-המשד.

• הר כמון (602) פיסגת הגליל-התחתון. שאלית טזל, בלישה-מאילר דתרגיה על

בדמיון. ישא-ההר: כמון-קדלת, דתחלוא-דאופר (1981) גש צמח דתקין. כמון-קדלת
דתחלוא דאופר (1980), השם סימא. דדלז דדלז: כמון-מאמקום דדלז.

• הר תבור (588) הפיסגה השניה דאדדה קציל-התחתון. גש מלמק, שדלז אמאד

דא חשיקת אסטרגית מאי ימי קדם, שומג כזירה אמתאן: דאמס II (1290 אפ"ס), ישראל דמאדן,
דדלז דדק דסיסרא, דדק דין אופסנד דן ארטאדאס דין גזיון אלה השוד דבור עתן אלאום, ד
דית שני נחיה א דדלז. גש אחר דתחלוא דתמאד ושד יהא. דתקלת דדלז (הצדנות
עזן כמה אונזרים שדדסל דלת דדלז דדלז. דאמרת הנצרות חאד דדלז "הר-הקשתנות
(טראנספארציה) של ידוע. כוא-כפיה דאונזסקנות.

• הר עצמון (548) זרע הדרי ידפית. דתקלת דדלז דאמאום (76 אפ"ס)

שומג כמקום מיקא אמתאן שדלז אדפודר אמכרוהסדדה. דקנאום נכנא דדלז גאלז
דק אחר דדלז אמתאן א פוסגת דדלז מצב צבאן אדלז. דדלז: דדלז.

• רכס ידפת- ארכד משררת של פסגת מלכאום (מאדלז) הר השאבר (545)

שדפוסגל סלדיונות לחו: הפוסגה המרתית של הר צח (562 מ') - פוסגת דדלז; הר השאבר (545)
(521 מ') - מלבאר; הר דדלז (526 מ') דתחלוא השלז; הר-נשופה דמאדן (522 מ'), מקל
מבדד (מינזר) נשופה.
אדדה אמהר. דמיהוד דדלז

• מאגרי-נטופה

תעלות "המוביל-הארצי" בבקעות בית-נטופה:

אורך: 16 ק"מ עומק: 2.6 מ'

רוחב עליון: 20 מ' גובה: 2.15 מ'
רוחב תחתון: 12 מ' המים

"אגמי אשכול"

מאגר-1: קיבולת: 1.5 מיליון מע"ק. אגם-שיקוצ (לקליטת הסחף) במערב-סדר.

מאגר-2: קיבולת: 4.5 מיליון מע"ק. תיפקוד: ויסות הזרימה ומאגר-ארצי.

(ס"ה-6 מיליון מע"ק.)

400 מיליון מע"ק = השאיבה השנתית של "המוביל"

• הר קרני-חיטין

326+ מ'. שרידי לוע של הר-געש פבזי.

הישוב העתיק-"מדון"- עיר מלוכה פנענית, שחלשה

על "דרך-הים" בואכה הפנרת.

1187 אח"ס: הקרב המכריע בין המוסלמים והצלבנים, שבו ניצפו הצלבנים וגורל ממלכתם הזכרע.

קבר נבי-שויעייב- (יתרו, לפי המסורת) בסמוך להר.

• ארבל

ישוב יהודי מתקופת התלמוד, שנשתמר בו בית-כנסת

(כמאה 4 אח"ס), ועיסוקן הכלכלי היה גידול פשתן וטווית

כלי-פישתן. הישוב נזפה, אולי בנבואת הושע (י,ד): "כְּשׁוֹד שֶׁלָּמָן

בֵּית-אַרְבָּאל בְּיוֹם מַלְחָמָה"), ויש הסבורים שהוא נזכר גם

במלחמת בקחידס נגד יהודה המקבי (מקבים א,ט"ב).

הורדוס, שלחם בקנאי-הגליל, טבח את שרידיהם

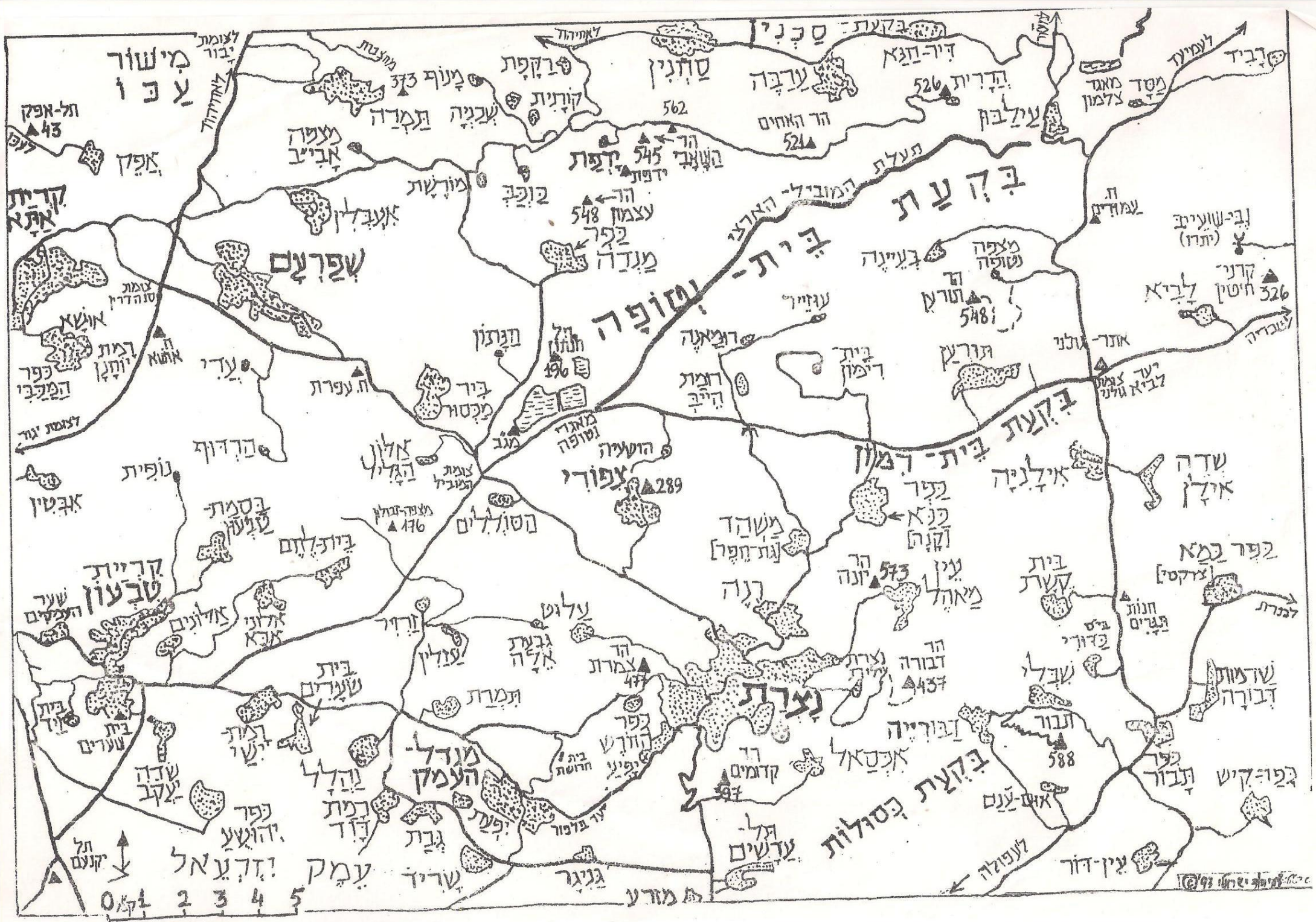
במערות אשר במצוק הר-ארבל (38 לפנה"ס), לפי עדות יוסף

בן-מתתיהו.

מיבצר-המערות חודש ושוקם על ידי עלי בן (1631 אח"ס), בנו של

האמיר הדרוזי, פחר-א-דין, שמרד בתורכים, ושמוצאו היה ממשפחת

מען ("קלעית מען") רוב השרידים-מהמאה ה-17.

• בקעת בית-נשופה

* נתונים: 11×4.5 ק"מ. שטח: $50 +$ ק"מ. גובה מעל צ"מ: $145 +$ מ. מתאווים עד ל- 400 מ.
 הקדחה בשנה גדולה דצבון לאחר חמק-יזרעאל.
 * ההולצות: שילד של שקד-טקאני [שזירה] [העסה-קזרסטי] [כיוונית] השקד העלוא זקוקות-
 סוף בקצות אוטומאליזם. חתולו גרד-למוס חמדי-דשנים ג' שאות, חמק-
 קזאני המזרחי של הקדחה, שהוא אלא-עקל. כחלואה מכך, בודדות ישלום דאלי לכה.
 * השם: ג'ג השלד בית-נשופה (חורבות-צטירי, מודדות מציילבון).

הסדר הבמב"ם: "מפני שהארץ ארצה מאב, אזשלו לכה נקראת בית-נשופה".
 במידע: "בקעת יטבת" (יזירת). אצל הודדום: מילג נטרף עם יטבת =
 "בטויף" (= סהל-בטויף). אכאכן: במג' אל-ערק = מאק ב"ד יד (1)
 * הרכוב: (1) דרך-החורבים" (דרך אל-חומות). לא עקפה את הדיבות (דאלי)
 הוורחיו של הקדחה, כדלקן: עכו, תל-חציתון, בקעת טורעאן (בית-רימון), בקעת
 יבנאל, מעברות-הירדן. חתקפת באיקרא תחלפה, אדיתם, דרך לא זמם סמיה
 "דרך-הים" בדינאלות ג'עמז יזרעאל. (2) דרך א-סלמנה. האסל: במידה
 שצמרון, תל-חציתון, עכו.

* הכתשלות: חתקפת בדלוליה (הכנענית: $3150 - 1200$ לפנה"ס) האפכל היה דתל-חציתון
 (חמדי-הקדחה) חתקפת הכתשלות-נחית שדט זבולון (אכן "עמק-זבולון" לא זקאת
 בית-נשופה). חתקפת במישק אבטמא-ישלום ובלום בדיום המשחור של המשחור כהנא
 שגלז אחר מרה דד-כדא דיהא דה.

מ-1948 אלוך חדרו בדרום משק אל-הייב (רואנה, חמית-אל-קד, כחיש, אדניה)
 * הכבלה: קדח: אגש-שלי. כחאה, שברא-היין אלויתם דמוראות הודום (ג'אבי שון אגש)
 בעקל-הקדחה את שמה. מלית-נשופה-בן מוחד (שזירת טות). התחלת דמיון ידקת.

* מיתקני-מים: "צמארי-נשופה" (אשכול) מאגר-1: קדחות: 1.5 מילון מוזק. תשקל: אגש-
 שיקל-קולטת סחף) דמגיד סלאת סכר. מאגר-2: קדחות: 4.5 מילון מוזק. תשקל:
 אוסות צדימה אלוה-ארכו. מיתקני דיקות אוכות המים אגות (מג"ב-נשופה).

• חורבת עמודים

חורבת אום-אל-עכד המרח קדחת בית-נשופה, ג'ג העמא-הקלד שנותר מזוכתסת
 אלו" כפר-עזיאל המשחור הכהנא. אגידה. האומצאום: דית כוסת חסלון ג'אלי (22.5×14 מ)
 עם שטח רחב-אזן (סבולדטיס), אכלת דארות, חתולת במאה ה-4. מיקלה-צילרי, דאלי
 כדלמו של בושק, משקלם של 2 אדיות, אדיות, כד, העניחום כף-רעלם לא ראש של
 לבן, כחאה, מיקל מאלו חר יונה, אלו" דית מודרס.

מקור: צ. אילן-ביתי כנסת בגליל ובגולן, "אריאל", מאי 1987, עמ' 111-114.

[מידע ותקציר: עמיהוד ישראלי]

צפודר- שדפים: (צ.צוק- צפודר)

1. הדרכיז דתקסיה הלאות
2. גקדת צבארי לזאת קיף
3. מצלות צבארי דתקלות שולת (אילר)
4. התיאטרון (אילר)
5. הקסיאיקה: תלכנות וצולא
6. תלכנות הכנסיה הצאדנית
7. הכנסיה קטלבו המאה ה-19 עד 1984 .
8. גאוסקנות קדורה יבאיות
פתלת וללנית לא קהילת צובאן (אילר) (אילר)
9. קלות המיז קגדת צבארי
10. צבארי אדאתרוז דסדודתה
11. מפת אמות המיז
12. מהאק אמות המיז לשיבאין
13. המאגר (אילר)
14. כמות המיז דצבארי הדתיקה (טקיה)
15. תלכות צבארי
16. וואגרו-טאסיה קת'חטיין ארדא .